

necessity of perpetual reflection and self-reflection of historians about the influence of terms on their research conclusions.

Key words: history of religion, historiography, science studies, terminology, hermeneutic circle, political correctness

DOI 10.33294/2523-4234-2019-29-1-17-26

Богдана Недавня

Представлення релігії в навчально-методичній літературі з історії в УРСР періоду “перебудови” (1984–1990 рр.)

Проаналізовано зміни представлення релігії в навчальній і методичній літературі для середньої освіти в 1984–1990 рр., у т. зв. період “перебудови”. Виявлено характерні риси подачі матеріалу про Церкви, духовенство та парафіян у тогочасних шкільних підручниках з історії. Обґрунтовано, що зміст шкільних підручників та методичних посібників для вчителів цього періоду відображає суперечливість епохи, коли проголошений принцип свободи альтернативних думок щодо віри в Бога обмежувався необхідністю й надалі дотримуватися марксистсько-ленінської ідеології. На прикладах репрезентації релігійного життя в навчальному історичному наративі простежено поступове переосмислення статусу і сприйняття релігії в радянському суспільстві загалом, яке вже тоді частково позбувалося атеїстичних стереотипів.

Ключові слова: релігія, Церкви, духовенство, парафіяни, перебудова, методички, шкільні підручники

При вивченні різних аспектів соціальних детермінант релігії в Україні ХХ ст. у поле зору дослідника потрапляє чимало праць про взаємини радянської влади та духовенства й вірян, що здебільшого висвітлюються в контексті протистояння. Багато досліджень розкривають формування та розповсюдження атеїстичної концепції як важливої частини комуністичної ідеології, згідно з якою релігія вважалася знаряддям обману й поневолення пересічних людей. Чимало статей і монографій описують низький, нелегальний статус Церкви в радянському суспільстві, що виявлявся в переслідуваннях та арештах священнослужителів і віруючих, котрі демонстрували віру в Бога обрядами, молитвами й відвідуванням храму, відверто визнавали своє віросповідання. Деякі науковці зосереджуються на стратегіях пристосування духовних осіб та вірян до тогочасної дійсності, зокрема на спробах вести переговори з представниками влади і практикувати таємні зібрання. Такі напрацювання охоплюють переважно 20-ті рр. ХХ ст., 30-ті – початок 50-х (за правління Сталіна), 50–60-ті (за Хрущова), 70-ті – початок 80-х рр. (за Брежнєва). Натомість студій, присвячених статусу Церков, ставленню до них, до вірян і до релігії як суспільного явища в Радянському Союзі 1984–1990 рр., у період, відомий під назвою “перебудова”, небагато. Зазвичай у цих окремих роботах йдеться про ставлення влади до релігії та Церкви, що виражалось в нових реформах, міркування преси щодо тих аспектів життя,

сприйняття пересічними радянськими людьми феномена віри в Бога – як парафіянами, так і активними чи байдужими атеїстами. Недостатня розробленість цієї проблеми – статусу релігії в УРСР доби “перебудови”, а також її неповне й надмірно узагальнене (іноді й надто емоційне) розкриття й зумовлює актуальність пропонованої статті.

Щодо історіографії, яка стосується репрезентації релігії в шкільній освіті УРСР періоду “перебудови”, то її зовсім небагато. Це стаття Н. Шліхти, де розглянуто суть освітніх реформ у ширшому контексті культурних реалій за керівництва Горбачова, а також довідник цієї дослідниці “Історія радянського суспільства”, у котрому, з-поміж іншого, знаходимо й інформацію про представлення Церкви та духовенства істориками доби “перебудови”. Певне значення для розкриття цієї теми має автореферат дисертації І. Пхиденка, основну увагу в якій зосереджено на політиці радянської влади в освіті, зокрема в першій половині 1980-х рр. Крім того, переглянуто узагальнювальну працю Є. Іванова, в якій науковець розмірковує про становище Церкви у 80-х рр. ХХ ст.

Мета дослідження – розкрити представлення релігії як суспільного феномена в шкільних підручниках і методичних посібниках з історії, які використовувалися в другій половині 80-х – 1990 рр. Завдання: по-перше, з’ясувати, як змінювалася репрезентація релігії в системі радянської освіти за керівництва Горбачова, у процесі загальних освітніх реформ; по-друге, відтворити подані тогочасними авторами історичної навчальної та методичної літератури образи соціального й економічного життя духовних осіб, їхнього суспільного статусу, визначити оцінні характеристики представників духовенства як членів Церкви.

Хронологічні рамки роботи – 1985–1991 рр. Нижня межа детермінована початком керівництва Горбачова, за ініціативи якого були здійснені реформи в політичному, економічному й культурному житті СРСР, а верхня – здобуттям незалежності України.

Більшість учених вивчають соціальні детермінанти релігії в УРСР на основі спогадів, щоденників і листів духовних осіб та парафіян, розпоряджень ЦК КПРС і матеріалів періодики, агітаційних листівок і плакатів, художньої й педагогічної літератури, шкільних підручників тощо. Наукова новизна цієї студії обумовлюється залученням нового виду матеріалів (з таких нетипових у контексті представлення релігії в СРСР джерел), а також обґрунтуванням зв’язку змінності образів релігії в шкільній історичній освіті із суперечливістю реформ часів “перебудови”, яка полягала в намаганні поєднати усталену комуністичну ідеологію з новими для радянського керівництва ідеями про індивідуалізацію багатьох аспектів життя, в т. ч. і в питаннях віри в Бога.

Джерелами цього дослідження стали написані й видані у 80-х рр. ХХ ст. підручники для учнів середніх і старших (6, 8 і 9) класів з історії СРСР і УРСР, всесвітньої історії, історії стародавнього світу; методичні посібники для викладання історичних предметів; деякі архівні документи – розпорядження Міністерства

освіти про конкурс на нові підручники 1986 р. і списки вибраних рукописів підручників з історії.

Генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Горбачов здійснив чимало реформ. Як зауважив Є. Іванов, цей лідер, на відміну від попередника, висловив в одній зі своїх промов готовність підтримати існування Церкви, а також юридично оформити рішення влади щодо неї. Суттєвій зміні ставлення держави до Церкви, на думку цього дослідника, сприяло святкування Хрещення Русі 1988 р. [1, с. 10]. ЦК КПРС також ініціював численні зміни в освітній сфері. Зміст шкільної історичної освіти визначався тепер не тільки окремими законами та розпорядженнями стосовно викладання й вивчення історії, а й контекстом нововведень в освітньому процесі загалом. Весь період цих реформ доцільно поділити на два етапи: з 1984 до 1988 р. і з 1988 до 1990 р. 1988 рік був перехідним, оскільки на той момент уже суттєво переформульовано розроблені 1984 р. критерії якості шкільної освіти. Початком її реорганізації стало впровадження в дію ЦК КПРС, а також ВР СРСР 12 квітня 1984 р. документа “Про основні напрями реформи загальноосвітньої і політехнічної школи”. Ця постанова, згідно з твердженням Н. Шліхта, розвивала постанови Червненого пленуму ЦК КПРС 1983 р., на якому було наголошено на ідеологічних питаннях [2, с. 38]. На тому пленумі генеральний секретар ЦК КПРС Юрій Андропов закликав покращити ідеологічну якість освіти задля виховання патріотизму та комуністичних цінностей. Реформа передбачала збільшення тривалості навчання в загальноосвітній школі з десяти до одинадцяти років (першокласниками ставали вже у шість, а не в сім років), посилення ідеологічного навантаження уроків історії та підвищення значущості військового навчання. За висновками згаданої дослідниці, М. Горбачов особисто брав участь у розробці реформи [2, с. 38]. Проте в 1988 р. вона була частково переосмислена, зокрема й самим Горбачовим, який на пленумі того року вже акцентував на необхідності не посилити, а навпаки, послабити ідеологічну складову [2, с. 38].

Однак, крім ЦК КПРС та ВР СРСР, існувала ще одна інституція – Академія педагогічних наук СРСР, котра, як зазначає Н. Шліхта, була “ортодоксальною” і зберігала монополію на розпорядження щодо освіти. Її члени стежили за чітким дотриманням ідеологічних принципів у шкільній літературі, тож ситуація залишалася незмінною до 1988 р. Історик І. Пхиденко категорично стверджує, що і в 1980-х рр. ЦК КПРС надавало перевагу атеїстичній пропаганді, активними учасниками якої були також шкільні педагоги. На жаль, в авторефераті своєї дисертації автор не уточнює сутності конкретних розпоряджень та заходів влади і не вказує на конкретні програмні документи й навчальні плани для шкіл, обмежившись переліком рішень XXIV, XXV і XXVI з’їздів КПРС, пленумів та постанов щодо ідеологічної й атеїстичної роботи [3, с. 3]. За спостереженнями дослідника, в системі освіти існувала спеціальна інфраструктура, котра охоплювала атеїстично зорієнтований навчальний процес, курси підготовки антирелігійно налаштованих учителів, організаційно-політичне зміцнення мережі шкільних партійних,

комсомольських та піонерських організацій [3, с. 3]. Оскільки це дисертаційне напрацювання обіймає лише першу половину 80-х рр. ХХ ст., то в ньому відсутня інформація про істотні зміни в ставленні влади до релігії та Церкви в Радянському Союзі. Ймовірно, на початку періоду “перебудови” положення промов М. Горбачова та відповідні реформи ще не вдалося втілити в життя. Як висновує Н. Шліхта, хоча нову реформу 1988 р. й можна вважати “педагогічною революцією, але зміни були допустимі, доки вони не суперечили основам марксистсько-ленінського світогляду, за яким релігія представлена як опіум” [4, с. 37].

Матеріал пізніших джерел, насамперед методичних посібників 1988 р. для вчителів з історії, навіть після реалізації подальших реформ, свідчить про значну кількість керівних кадрів відділів освіти та педагогічних працівників з виразно антирелігійними настроями та про дуже повільне втілення постулатів про свободу особистості, в т. ч. й у віросповіданні. Було виявлено п’ять таких методичок: дві з них – 1985 р., одна – 1986 р., і ще дві – 1988 р. Це тексти І. Коломийченко, Є. Головкиної, І. Запорожця, А. Алексєєвої та інших. Всі ці посібники мають яскраве антирелігійне забарвлення, хоча й укладені в добу освітніх реформ. Найвиразніше про потребу атеїстичного виховання сказано в роботі А. Алексєєвої (1988 р.), але й і в чотирьох інших легко простежити такі наголоси.

Попри написання в час неодноразових переробок тематичних планів курсів з історії та оновлення змісту шкільних історичних підручників, суть нових методичних посібників ще довго не набагато відрізнялася від попередніх (до початку освітніх реформ 1984 р.). У них атеїзм представляли як необхідну складову правильного світогляду, а релігію – як протиставлення розсудливості й освіченості радянського громадянина. Подібно інтерпретувалося це питання і в підручниках з історії до 1988 р. Усе це доводить, що реформи стосовно свободи віросповідання та слова загалом в осередках шкільної освіти втілювалися повільно, непослідовно і фрагментарно.

Про збереження уваги до ідеологічної складової дізнаємося вже із самих назв методичок: “Формирование классового подхода при оценке исторических деятелей”, “Атеистическое воспитание школьников с помощью кино” тощо. У тексті І. Запорожця, зокрема, підкреслюється обов’язок учителя організувати викладання історії так, щоб виховувати громадян з марксистсько-ленінською ідеологією [5, с. 1]. У передмові до методички невказаного авторства “Коммунистическое воспитание школьников при изучении истории” читаємо про необхідність “злиття навчання і виховання” майбутнього “будівника комунізму” [6, с. 3]. А вже неодноразово згадана А. Алексєєва пише про атеїстичне виховання як невід’ємний компонент формування свідомих громадян соціалістичної держави [7, с. 1]. У подібному руслі написаний і текст Є. Головкиної, де мовиться про важливість прищеплення любові до праці [8, с. 3], соціалістичний інтернаціоналізм, буржуазну ідеологію і т. д. [8, с. 4]. Аналогічно акценти розставляє також І. Коломийченко [9, с. 3].

Підручники, як відомо, можуть мати кілька варіантів з кожного предмета для кожного класу, і зміст різних версій не завжди тотожний. Абсолютно всі підручники 1980-х рр. проаналізувати неможливо з огляду на обмеженість доступу до них, проте для виконання поставлених завдань достатньо дослідити їх основну частину.

Були розглянуті, зокрема, навчальні видання цього типу, які з'явилися друком у Києві. Їх варто поділити на дві групи: опубліковані до освітньої реформи 1988 р. і після неї. Можна припустити, що в багатьох школах використовувалися підручники старого зразка через недостатню кількість нових в 1987 р. Аргументом на користь такої гіпотези є віднайдені списки, в яких пропонувалося після результатів планованого в 1986 р. конкурсу на найкращі нові підручники включити до програми попередні видання. У переліку таких книг для поповнення бібліотечних фондів шкіл УРСР від 25 липня 1984 р. бачимо: підручник з історії середніх віків для шестикласників, уперше надрукований 1981 р. [10, арк. 2], з історії СРСР для семикласників, ще з 1975 р. [10, арк. 2], з історії УРСР для семикласників 1984 р. [10, арк. 5], з нової історії для учнів 9 класу 1983 р. [10, арк. 2], з історії СРСР 1982 р. для восьмикласників [10, арк. 3], з нової та новітньої історії 1983 р. для дев'ятикласників [10, арк. 3], з історії СРСР для десятикласників 1984 р. [10, арк. 6].

Зупинимося на п'яти перевиданих (підручниках, видання яких кілька разів впродовж 80-х рр. підлягали редагуванню та перевиданню) у межах УРСР підручниках – з історії середніх віків Є. Агібалової для 6 класу (1987 р.), з історії стародавнього світу для 5 класу Ф. Коровкіна (1983 р.), з історії стародавнього світу за редакцією Б. Рибакіна для 8 класу (1990 р.), з історії СРСР І. Федосова для 9 класу (1990 р.). Цілком вірогідно, що відомості з навчальної літератури про феномен релігії, релігійності та Церкви діти в добу “перебудови” сприймали вже не так, як в попередній період “застою”, оскільки контроль над культурним життям тоді вже помітно послабився і відбувся спад атеїстичної пропаганди. Та й багато авторів підручників, від яких уже не вимагали антирелігійних акцентів, вочевидь, не вважали за потрібне вводити до своїх наративів відповідні мотиви. З іншого боку, чимало негативних образів релігії й духовенства таки збереглося в цих шкільних книжках, особливо з історії, відтак репрезентація різних аспектів релігійного життя не була принципово новою, зазнавши лише часткових змін.

У підручниках з історії можемо знайти негативне представлення духовних осіб як “експлуататорів”, котрі за допомогою релігії тримали під контролем свою численну паству, особливо селян і бідних містян, й набували багатства, змушуючи працювати на себе. Релігійні переконання тут показано як продукт нерозуміння явищ природи, страху перед їхніми наслідками й намагання їх уникнути. Віра у Бога в такій інтерпретації – це водночас причина і результат неосвіченості [11, с. 114]. Аналогічним чином пояснювалося виникнення віри в надприродні сили в єгиптян [11, с. 86].

Специфічно змальовані образи надприродних сил, в які вірили різні народи. Так, Ф. Коровкін зображував окремих героїв міфів Давньої Греції в позитивному світлі, наголошуючи, зокрема, на мужності Прометея, котрий протистоїть Зевсові задля захисту потреб людей [11, с. 114]. Напевно, Прометей був дещо уподібнений до образів головних учасників “Жовтневої революції”, що протистояли владі Російської імперії. Натомість пантеон єгипетських богів цей автор описує значно стриманіше, зазначаючи, серед іншого, що їхнє життя тоді уявляли схожим до життя знатних людей, переносячи таким чином і в міфологію суспільний поділ на привілейованих і простих, багатих і бідних.

Зауважимо, однак, що не всі духовні особи були представлені негативно: наприклад, той самий Ф. Коровкін розповідав про діяльність жерців без жодних натяків на засудження, не згадуючи про їхнє майнове становище [11, с. 184]. А от текст про християнську релігію в цьому підручнику подано в зовсім іншому ключі: “спочатку християнами були раби, бідні, далі ними ставали багаті, які зуміли отримати вигоду від релігії, утримуючи в покорі бідних за допомогою апеляції до її цінностей – смирення, терплячисть до страждань і нагорода в раю” [11, с. 196].

Показово, що духовенство різних Церков характеризувалося по-різному. Скажімо, католицьке священство часто поставало перед школярами в образі “феодалів”, “багатіїв”: для прикладу, Є. Агібалова повідомляла шестикласникам, що “католицька церква і німецькі феодали не хотіли втрачати багатства в Чехії” [12, с. 140]. Своєю чергою, гусити на цих сторінках – це ті, які не погоджувалися з несправедливими і шкідливими для суспільства діями Церкви й урешті-решт очолили повстання, щоб нівелювати широкі повноваження католицького кліру [12, с. 141].

Аналогічно репрезентує Церкву і Б. Рибаків у підручнику з історії СРСР для 8 класу – як власника великих земельних маєтків, частих експлуататорів, що підтримували існування спочатку рабовласницького, а потім феодального ладу [13, с. 29]. Проте не всіх вірних та їхніх душпастирів цей автор оцінює однозначно. Він вказує, що деякі з них виступали носіями освіти, забезпечуючи функціонування парафіяльних шкіл, завдяки котрим діти вчилися основ грамотності – читання і письма [13, с. 182–183]. Віра в Бога багатьох парафіян, особливо торговців, ремісників, окремих філософів та письменників, описувалася як хоч і щира, але цілком незбіжна з канонічним розумінням побожності, що ставило під сумнів однозначний авторитет Церкви. Представники різних соціальних груп – робітники, селяни, торговці, ремісники, навіть деякі вельможі – сприймали цю інституцію як надмірно багату та корисливу, байдужу до інтересів суспільства. Незважаючи на загально негативну оцінку монархів, у т. ч. царів Російської імперії, Б. Рибаків усе ж схвалює рішення Петра I частково обмежити матеріальні блага та повноваження духовенства [13, с. 214–215].

Досить позитивно мовить автор про спорудження храмів, але радше в контексті розвитку архітектури. Більшість сакральних споруд тут красиво оздоблені, з

величним виглядом, що символізує прагнення до прекрасного [13, с. 8, 76, 98, 130–131]. Так само представлено картини на релігійну тематику – як свідчення про інтенсивний розвиток живопису, появу нових тенденцій у цій царині мистецтва [13, с. 33, 77, 110–111, 137, 187]. Первісні вірування та язичництво описано без яскравих евалюативних суджень – як вияв намагання пояснити природні явища, відсутність можливості дізнатися про справжні їх причини [13, с. 13]. Іслам, на томість, названо ідеологічним зняряддям для легітимізації завоювань та зміцнення феодального ладу [13, с. 33, 94, 96].

У підручнику І. Федосова з історії СРСР для 9 класу духовенство, як мусульманське, так і християнське, охарактеризовано дуже критично: це зажерливі й егоїстичні нагромаджувачі багатств та носії облудних ідей, покликаних сприяти цілковитому підкоренню чинній владі й Церкві [14, с. 69, 169]. Іслам в І. Федосова – джерело розповсюдження реакційного світогляду, засіб виправдання й заохочення до жорстокості, перешкода розвитку науки [14, с. 69, 125].

Такі негативні образи, вірогідно, пов'язані з періодом, якому присвячено цей підручник: ХІХ – початок ХХ ст., доба зародження комуністичних ідей. Навчальна література з історії того періоду довгий час редагувалася дуже несуттєво, оскільки тексти такої тематики ретельно контролювалися, аби їхній зміст не виходив за межі норм марксизму-ленінізму. Для цього створювалися спеціальні конкурсні комісії, до складу яких входили й члени Міністерства освіти УРСР. Крім того, логічно припустити, що автор тоді не мав змоги здобути достатньо таких відомостей про духовенство, які не вкладалися б у рамки усталених атеїстичних уявлень. Мабуть, і самі автори підручників також поступово й повільно відходили від своїх атеїстичних переконань, прищеплених їм з дитинства найрізноманітнішими способами – у школі (вчителями й навчальними книжками) та у повсякденному житті (пресою, плакатами, радіо, телебаченням, художньою літературою, працівниками гуртків та піонерських таборів тощо).

У проаналізованих підручниках загалом мало уточнень щодо конфесійних особливостей, а наведена інформація про різні конфесії має відмінний ступінь докладності й незаангажованості. Можливо, автори не вважали за потрібне ознайомлювати дітей з нюансами віросповідань, а можливо, редактори та члени комісії, які перевіряли подані на конкурс рукописи, вилучали такі згадки як недоцільні.

Про часткове послаблення атеїстичної пропаганди опосередковано свідчить ілюстративний матеріал: підписи до фото храмів називають споруди красивими витворами архітектури [13, с. 76–77, 93, 98, 130–131]; серед зразків живопису є також твори на релігійні сюжети, в т. ч. також ікони [13, с. 33, 77, 111, 137–138, 187; 14, с. 92, 189], а написи біля них демонструють прагнення авторів зафіксувати віхи розвитку мистецтва й певною мірою вшанувати художників як освічених і витончених осіб. Навіть у найкритичнішому щодо духовенства й Церкви підручнику І. Федосова не бачимо картин, плакатів, коміксів з карикатурними та гротескними зображеннями духовенства й віруючих.

Доволі незначне оновлення змісту досліджуваної навчальної літератури стосовно репрезентації поведінки духовних осіб, імовірно, пояснюється тим, що за 1980-ті рр., навіть після постанови Міністерства освіти 1986 р., далеко не всі підручники були кардинально змінені. Переписування могло зайняти більше року, враховуючи великий обсяг підручників для середніх та старших школярів (понад 1 000 сторінок), до того ж усі суттєві зміни в тексті потребували б розлогих обґрунтувань появи змістових відмінностей між підручниками 80-х і 70-х рр. ХХ ст. Тому, з огляду на трудомісткість і часозатратність такого процесу, в період “перебудови” використовувалися навчальні видання, які вийшли ще до другої половини 1970-х – початку 1980-х рр. Інша проблема, котру могло б спровокувати таке докорінне перероблення змісту підручників, зокрема й цілковито нове представлення феномена релігії й Церкви, – це поява сумнівів у “правильності” ідеалів соціалізму, що їх Горбачов уважав “природними” і прагнув зберегти.

Таким чином, упродовж 1984–1990 рр. у СРСР відбулися важливі реформи, спрямовані на зменшення контролю КПРС над багатьма сферами життя і часткове послаблення ідеологізації науки й освіти. Проголошений принцип відходу від колективізації, що передбачав свободу альтернативних думок, стосувався і віри в Бога. Однак усі ці зміни в суспільстві були обмежені необхідністю й надалі дотримуватися марксистсько-ленінської ідеології. Водночас, з огляду на сутність промов і деяких реформ, підтриманих керівником СРСР Горбачовим, з 1985 р. розпочалася, а з 1988 р. посилилася часткова толеризація релігії та Церкви як суспільної установи.

Зміст методичних посібників для вчителів з історії чи не найвиразніше відображає суперечливість цих реформ. З одного боку, в багатьох виданнях 1984 р. і навіть 1988 р., у час інтенсивних змін у системі викладання, зберігалися антирелігійні мотиви. З іншого боку, у 1989–1990 р. стали менш категоричними і частотними згадки про потребу атеїстичного виховання. Це доводить поступову переорієнтацію педагогічних кадрів щодо ідей та цінностей, зокрема й у сприйнятті релігії.

За змістом шкільні підручники з історії розглянуто у таких контекстах: представлення віросповідань (язичництва, християнства та мусульманства), віруючих, духовенства, храмів, мистецьких творів на релігійні сюжети. За критерієм оцінки цих аспектів підручники поділяємо на антирелігійні, частково позитивно-оціночні та толерантні до релігії. Найнегативніше описано саме духовних осіб як носіїв оманливих і корисливих ідей, що дурили й експлуатували пересічних віруючих. Особливо така інтерпретація образу священнослужителів характерна для навчальної літератури, виданої до 1988 р. Найкритичніше представлено мусульманське духовенство – як соціальну групу, що з корисливих міркувань протистояла розвитку науки. Натомість про вірування первісних людей, язичництво мовиться зі своєрідним співчуттям, без гострого засудження цих виявів неосвіченості та прагнення зрозуміти при-

родні явища. У деяких навчальних книжках духовні особи охарактеризовані як розповсюджувачі освіти. Проте найпозитивніше коментується спорудження храмів та живопис на релігійну тематику: навіть у більш критичних до релігії підручниках такі твори та сакральні споруди репрезентовані як кращі зразки образотворчого мистецтва й архітектури, що свідчили про розвиток культури загалом.

1. Іванов Є. Історія Батьківщини. Проблеми. Погляди. Люди / за ред. проф. Є. П. Іванова. Львів: ПГПИ, 2004. 475 с.
2. Шліхта Н. Деідеологізація освіти в роки перебудови: причини, напрями реформи, суперечності. Київ, 2012. С. 38-57.
3. Пхиденко І. Світоглядна політика України в освітянсько-виховному процесі 70-х – першої половини 80-х рр. ХХ століття (релігієзнавчий аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Київ, 2001. 20 с.
4. Шліхта Н. Історія радянського суспільства. Київ, 2010. 217 с.
5. Запорожець І. Формирование классового подхода при оценке исторических деятелей: учеб. пособ. для учителей истории 4–8 кл. Москва: Просвещение, 1988. 98 с.
6. Коммунистическое воспитание школьников при изучении истории: учеб. пособ. для учителей истории 4–8 кл. Москва: Просвещение, 1986. 112 с.
7. Алексеева А. Атеистическое воспитание школьников с помощью кино: учеб. пособ. для учителей истории 4–8 кл. Москва: Просвещение, 1988. 124 с.
8. Головкина Е. Вопросы преемственности при формировании понятий на уроках истории в 4–8 кл. Москва: Просвещение, 1985. 208 с.
9. Коломийченко І. Воспитание историей. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1985. 114 с.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9202. 112 арк.
11. Коровкин Ф. История древнего мира: учеб. для 5 кл. Москва, 1979. 192 с.
12. Агибалова Е. История средних веков: учеб. для 6 кл. Москва, 1980. 283 с.
13. Історія СРСР: підруч. для 9 кл. сер. шк. / уклад. Б. О. Рибаків, А. М. Сахаров, О. О. Преображенський, Б. І. Краснобаєв; за ред. Б. О. Рибаків. 3-тє вид, доопр. Київ: Радянська школа, 1986. 286 с.
14. Федосов І. История СРСР: учеб. пособ. для 9 кл. Киев: Радянська школа, 1990. 191 с.

SUMMARY

Bohdana Nedavnia

Representation of religion in the textbooks and tutorials on history in the USSR during the period of “Restructuring” (“Perestroika”) (1984–1990)

The changes of the representation of religion in textbooks and special tutorials on history for secondary school, written during the period of “Restructuring” (“Perestroika”) in 1984–1990 are examined. The period of “Restructuring” was the time of crucial changes in planning and organizing many aspects of life, including writing school textbooks in history and attitude towards religion in Soviet society in general. Images of religion, church, clergymen and faithful people, which are displayed in different types of research for different purposes and audience (historical textbooks for students in school, as well as articles for representing methodology), written and

published in period mentioned above are represented. Transformations of images of religion and church during two phases – 1984–1988 and 1988–1990 are discovered. It is stated that the textbooks of later phase demonstrated further and more crucial changes of images of religion, clergymen and faithful people. At the same time it is proved that the content of school textbooks and tutorials for teachers of this period reflected the contradictory nature of the era when the proclaimed principle of freedom of alternative thinking regarding belief in God was limited by necessity to continue to adhere to the Marxist-Leninist ideology. The connections between new laws in education and changes in ideology, officially published by the Communist Party under great inspiration of Gorbachov, the leader in the Soviet Union during the period of “Perestroika” as well as crucial changes in representation of history and religion as a part of the history are explained. It is discovered that transformations of images of religion in textbooks and tutorials on history in the USSR during the period of “Restructuring” demonstrated sufficient samples of changes in attitude towards religion in the Soviet society. Different aspects of religious life were no longer displayed through longline pursued conception of atheism in the USSR. Examples of the representation of religious life in the educational historical narrative traced a gradual rethinking of the status and perception of religion in Soviet society as a whole, which at that time partially got rid of atheistic stereotypes.

Key words: religion, church, clergy, parishioners, “Restructuring”, tutorials, textbooks